

Марія Петрушкевич

КАРНАВАЛЬНО-СМІХОВІ ЕЛЕМЕНТИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті аналізуються народні сміхові елементи західноєвропейської культури Середньовіччя, висвітлюється їхній зв'язок із античними містеріями та взаємодія із офіційною християнською культурою.

Ключові слова: сміх, карнавал, містерії, християнська культура.

В статье анализируются народные смеховые элементы западноевропейской культуры Средневековья, освещается их связь с античными мистериями и взаимодействие с официальной христианской культурой.

Ключевые слова: смех, карнавал, мистерии, христианская культура.

The folk elements of laughter in West European culture of dark Ages are analysed in the article, their connection with ancient mysteries and co-operating with an official christian culture are cleared up.

Key words: elements of laughter in culture, ancient mysteries, Christian culture.

Офіційній і серйозній культурі церковного і феодального Середньовіччя протистояв цілий неозримий світ сміхових форм і проявів. При всій різноманітності цих форм і проявів – майданні святкування карнавального типу, окремі сміхові обряди та культи, блазні, велетні, карлики, – вони наділені єдиним стилем і є частинами єдиної та цілісної народно-сміхової, карнавальної культури.

Всі багатолікі прояви народної сміхової культури можна за їх характером поділити на три основних види: обрядово-видовищні форми (святкування карнавального типу, різні сміхові дійства на площах та ін.); словесні сміхові (також і пародійні) твори різного ґатунку: усні та писемні, латинською та народни-

ми мовами; різні форми та жанри фамільярно-майданної мови (сварки, божба, клятви, народні блазони та ін.) [1, 9].

Всі ці види, що відображають – при всій їх різноманітності – єдиний сміховий аспект світу, тісно взаємопов’язані і не одно-разово переплітаються між собою. Святкування карнаваль-ного типу і пов’язані з ними сміхові дієства чи обряди займали в житті середньовічної людини велике місце. Крім карнавалів як таких з їх багатоденними та складними майданними та вуличними дієствами і процесіями святкувалися особливі “свято дурнів” (*festa stultorum*) і “свято вісюка”. “Свято дурнів” – це середньовічне народне свято, що було пародіюванням церковних обрядів, карнавальною зворотністю офіційної церковності, наприклад, жартівливе богослужіння з вісюком в ролі священика, з використанням старого черевика замість кадила, з п’янством та розгулом. Проте це святкування прямо церквою не заборонялося і пов’язувалося якраз із церковними святами, відбувалося в соборі чи на площі перед ним і влаштовувалося, зазвичай, молодими кліриками [4, 387].

Пов’язаний із цими святкуваннями особливий, освячений традицією вільний “пасхальний сміх” (*risus paschalis*). Майже кожне церковне свято, мало свій освячений традицією, народно-майданний сміховий бік. Такі, наприклад, храмові свята, що супроводжувались ярмарками з їхньою багатою і різнобічною системою майданних розваг (за участі велетнів, карликів, потвор, тварин).

Але поряд з тим, безпосередність з якою зверталися до Бога в повсякденному житті – безперечне свідчення міцної і безпосередньої віри. При відсутності найменшого наміру насміхатися, фамільярне ставлення до сакрального в поєднанні з прагненням до його образного втілення вело до форм, які б могли здатися непристойними. Життя було пронизане релігією так, що виникала постійна небезпека зникнення відстані між земним та сакральним. Тому церковні свята проходили серед безмежної веселості, з грою в карти, вульгарними висловлюваннями; у відповідь на застереження люди говорили про те, що знатні пани, папи та прелати без усяких застережень роблять те ж саме (такий стан у народі не міг не викликати карнавальної культури) [4, 275]. Крім того, зневажливе ставлення до духовенства проходить через усю середньовічну культуру поряд з повагою до духовного сану. Фантазмагорії народних вірувань переповнені ангелами і чортами, духами померлих і жінками в білому – але не святими.

Карнавальна атмосфера панувала в дні постановок містерій. Панувала вона також на таких сільськогосподарських святах, як збір винограду (*vendange*), що проходили і в містах. Сміх супроводжував громадські та побутові церемоніали та обряди: дурні були їхніми безпосередніми учасниками і пародійно дублювали різні моменти серйозного церемоніалу (прославлення переможців на турнірах, посвяту в лицарі та інше).

Обрядово-видовищні форми, організовані на основі сміху, надзвичайно різко, можна сказати принципово, відрізнялися від серйозних офіційних – церковних та феодально-державних – культових форм і церемоніалів. Вони давали абсолютно інший, підкреслено неофіційний, позацерковний і позадержавний аспект світу, людини і людських стосунків; вони ніби будували по інший бік всього офіційного інший світ та інше життя, до яких всі середньовічні люди були більш чи менш причетні, в яких вони у відповідні терміни жили. Це – особлива подвійність світу.

Сміхові обрядово-видовищні форми, – це не релігійні обряди, подібні, наприклад, до християнської літургії з якою вони пов'язані віддаленою генетичною спорідненістю. Сміхове начало, що організовує карнавальні обряди, абсолютно звільняє їх від будь-якого релігійно-цекровного догматизму, від містики та благоговіння, вони майже повністю позбавлені магічного та молитовного характеру (вони нічого не вимагають і нічого не просять). Крім того, певні карнавальні форми є прямою пародією на церковний культ. Вони належать до зовсім іншої сфери буття.

Для сміхової культури Середньовіччя притаманні такі фігури, як блазні та дурні. Вони були постійними, закріпленими в повсякденному житті (не карнавальному), носіями карнавального начала. Такі блазні та дурні, зовсім не були акторами, що розігрували на сценічній площині ролі блазня та дурня. Вони залишалися такими завжди і всюди, де б вони не з'являлися у житті. Як блазні та дурні вони є носіями особливої життєвої форми, реальної та ідеальної одночасно. Вони знаходяться на порубіжжі життя та мистецтва (ніби в особливій проміжній сфері): це не просто диваки чи дурні люди (в побутовому смислі), але це і не комічні актори. Вони могли брати участь, наприклад, у весільних дійствах, що надавало весіллю карнавальності, крім того, тут могли бути присутні певні непристойні елементи, що пояснюються дослідниками за допомогою різних гіпотез. За однією з них, архаїчний шлюбний ритуал розуміється його учасни-

ками, як відтворення містерії священного шлюбу – поєднання чоловічого і жіночого начал, персоніфікованих в образах богів. Цей магічний акт спрямований, у першу чергу, на збільшення плодючості всього космосу, тому сексуальний елемент грає значну роль в обряді. Протягом еволюції вірувань сакральний бік ритуалу зникає і рудименти еротичної магії сприймаються як непристойності. Інша гіпотеза пов’язує весільну обрядовість із святкуваннями типу римських сатурналій, під час яких відмінявся або перевертався соціальний розподіл: на час відмінялося рабство, пани прислужували за столами рабам – і все це в атмосфері веселості [4, 280].

Проте весільні святкування та всі інші форми навіть зовнішньо були пов’язані зі церковними святами. Карнавал не приурочений до певної священної історії чи святого, примикав до останніх днів перед Великим постом (у Франції він називався “Mardi gras”, чи “Caremprenant”, у німецьких країнах “Fastnacht”) [1, 13]. Ще більш суттєвий генетичний зв’язок цих форм з давніми язичницькими святкуваннями аграрного типу, що включали в свій ритуал сміховий елемент.

Офіційні свята Середньовіччя – і церковні, і феодально-державні – нікуди не переносили із існуючого порядку світу і не створювали ніякого іншого життя. Навпаки, вони освячували, санкціонували існуючий устрій і закріплювали його. Зв’язок з часом став формальним, зміни та кризи були віднесені в минуле. Офіційне свято, по суті, дивилося тільки назад, в минуле і цим минулим освячувало чинний у теперішньому лад. Офіційне свято, іноді навіть всупереч власній ідеї утверджувало стабільність, незмінність і вічність всього існуючого світопорядку: існуючої ієрархії, існуючих релігійних, політичних і моральних цінностей, норм, заборон, свято було тотожністю уже готової, пануючої правди, яка виступала як вічна, незмінна і непохитна правда. Тому і тон офіційного свята міг бути тільки монолітно серйозним, сміхове начало було чуже його природі. Якраз тому офіційне свято зраджувало дійсній природі людської святковості, викривляло її. Але ця дійсна святковість була незнищеною, і тому приходилося терпіти і навіть частково легалізувати її поза офіційною стороною свята, звільняти для неї народну площу.

Особливо важливе значення мала відміна під час карнавалу всіх ієрархічних стосунків. На офіційних святах відмінності підкреслено демонструвалися: на свята необхідно з’являтися у всіх

регаліях свого звання, чину, заслуг і займати місце, що відповідало рангу. Свято висвітлювало нерівність. На противагу цього на карнавалі всі вважалися рівними. Тут – на карнавальній площі – господарювала особлива форма вільного фамільярного контакту між людьми, розділеними у повсякденному, тобто не карнавальному, житті непереможними бар'єрами станового, майнового, службового, сімейного і вікового становища. На фоні виключної ієрархічності середньовічного ладу і крайньої становой і корпоративної роз'єднаності людей в умовах повсякденного життя цей вільний фамільярний контакт між усіма людьми відчувався дуже гостро і становив суттєву частину загального карнавального світовідчуття. Людина ніби перероджувалася для нових, виключно людських стосунків. Відчуження тимчасово зникало. Людина поверталася до себе самої і відчувала себе людиною серед людей. І ця дійсна людяність стосунків не була лише предметом уяви чи абстрактної думки, а реально відчувалася і переживалася в живому матеріально-чуттєвому контакті. Ідеально-утопічне та реальне тимчасово зливалися в цьому єдиному в своєму роді карнавальному світовідчутті.

Карнавальність відчувалась навіть у житті аристократії, особливо пізнього Середньовіччя. Її життя – це спроба втілити фантазію, роблячи учасниками завжди одного і того ж спектаклю то греків і мудреців, то лицаря і непорочну діву, то безхитрісних пастухів, які задоволені тим, що мають. Життя двору та аристократії було прикрашене до максимуму виразності; весь життєвий устрій зодягався у форми, ніби підняті до містерій, пишно розцяцьковані яскравими фарбами. Події життя та їх сприйняття обрамлялися як дещо прекрасне та піднесене. На придворних святкуваннях використовувались пасторальні елементи, вони безумовно підходили для маскарадів, які надавали блиску святковим застіллям.

З карнавальними діями пов'язана друга форма сміхової народної культури Середньовіччя – словесні сміхові твори [1, 18]. Звичайно, це вже не фольклор і вся ця література була пронизана карнавальним світовідчуттям, широко використовувала мову карнавальних форм і образів, розвивалася під прикриттям узаконених карнавальних вільностей і – в більшості випадків – була організаційно пов'язана із святкуваннями карнавального типу, а інколи прямо складала їх літературну, вербалізовану частину. Аналогічно було і в Древньому Римі, де на сміхову

літературу розповсюджувалися вільності сатурналій, з якими вона була організаційно пов'язано. А сміх в середньовічній літературі – амбівалентний та святковий сміх, тому література – святкова, та рекреаційна.

У такій літературі часто вживалися богохульства, що в Західній Європі виконували функції ненормативної лексики – явище, що не має широкої аналогії в нашій культурі. Вираз “Je renie Dieu” буквально значить “Я заперечую Бога”. Але тут не потрібно вбачати прояв свідомого атеїзму чи хоча б вільнодумства. Сучасні дослідники (зокрема, А. Я. Гуревич) вбачають у цьому явищі карнавалізований бік релігійності, подібно до “свята дурнів” чи висміювання божества в древніх культгах [4, 125]. Крім того, карнавальне-святкове обоження переключало людину з одного плану життя в інший, давало їй можливість перевести дух, нічого до кінця не вирішуючи [3, 380]. Не потрібно забувати, що за середніх віків життя було грою, яка аж через край переливалася; вона виражалася в розкутих забавах людей, сповнених язичницьких елементів, що втратили своє сакральне значення й перетворилися на жарти, буфонаду.

Великі міста Середньовіччя жили карнавальним життям приблизно до трьох місяців на рік. Вплив карнавального світовідчуття на бачення і мислення людей був непереможним: він примушував їх відрікатися від свого офіційного становища (монаха, клірика, вченого) і сприймати світ в його карнавально-сміховому аспекті. Не тільки школярі і дрібні клірики, але й високоповажні церковники і вчені богослови дозволяли собі веселі рекреації, тобто відпочинок від благоговійної серйозності, і “монаші жарти” (Josa monasorum) [2, 19], за назвою одного із найпопулярніших творів Середньовіччя.

Боги античної міфології, присутні в карнавальних дійствах, були принижені християнством до чортів, а образи римських сатурналій, які продовжували жити в Середні віки, скинуті ортодоксальною християнською свідомістю в пекло, що внесли в нього свій сатурналівський дух.

До числа обов'язкових аксесуарів карнавалу належала гротескна споруда, що називалася “пеклом”; це пекло звичайно спалювалось у кульмінаційний момент свята. Карнавальне пекло – це поглинаюча і народжуюча земля, воно часто перетворюється на ріг достатку, страховисько-смерть – виявляється вагітною; різні страхіття – випнуті животи, велетенські носи, горби та

інше – виявляються ознаками вагітності чи відтворюючої сили. Перемога над страхом є опосередкованою, його переходом у веселість: тріснуло “пекло” і розсипалося рогом достатку.

Сама смерть, як персонаж, у карнавалі була змальована у декількох варіантах: у вигляді апокаліптичного вершника, що проноситься над горою розкиданих по землі тіл; у вигляді ерінії з крилами, що спускається з висоти; у вигляді скелета з косою чи луком і стрілами, що йде пішки, їде на запряжених волами колісниці або верхи на бику чи корові [4, 120].

Відомо також, що карнавальні процесії осмислювалися деколи у цей період, особливо в германських країнах, як процесії розвінчаних і скинутих язичницьких богів. Уявлення про скинуту вищу силу і правду минулих часів міцно зросло з ядром карнавальних образів. Не виключений, звичайно, і вплив сатурналій на розвиток цих уявлень Середньовіччя. Античні боги, певною мірою, розігрують роль розвінчаного царя сатурналій. Характерно, що ще у другій половині XIX ст. низка німецьких вчених захищали германське походження слова “карнавал”, виводячи його від “Karne” (чи “Harth”), що означає “освячене місце” (тобто язичницька община – боги і їх служителі) і від “val” (або “wal”), що означає “мертвий, вбитий” [1, 435]. Карнавал, таким чином, означає, за цим поясненням, “процесію мертвих богів”. Паралельним виявом “процесії мертвих богів” та карнавалізації пекла постає “пекло”, що фігурує майже у всіх святкуваннях і карнавалах Ренесансу.

Середньовічна карнавальна культура тісно пов’язана, з одного боку, з античними традиціями, а з іншого, – з християнським католицьким життям. У карнавалі трансформувалися, проте міцно збереглися, елементи поклоніння античним божествам і це не могло не вплинути на розвиток сміхової культури у лоні церкви та у народній площині.

Література:

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худ. лит., 1990. – 543 с.
2. Боров В. Ю., Коваленко А. В. Культура и массовая коммуникация. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
3. Сапронов П. А. Культурология: Курс лекций по теории и истории культуры. – СПб.: СОЮЗ, 1998. – 560 с.
4. Хейзинга Й. Осень средневековья. – М.: Издательская группа “Прогресс” – “Культура”, 1995. – 416 с.